

La línia XYZ a la Batalla de Llevant. Contextualització històrica i projecte per posar en valor la línia defensiva que aturà a l'exèrcit de Franco

The XYZ line in the battle of the Levante. Historical contextualization and project to highlight the defensive line that would stop Franco's army

Alfredo Fornas Pallarés

Universitat Jaume I de Castelló

✉fornasfig@hotmail.com

Rebut: 20/04/2020

Acceptat: 21/05/2020

Resum

La línia XYZ va ser planificada en el context de la Guerra Civil Espanyola i, en concret, durant la Batalla de Llevant [abril-juliol de 1938]. És considerada, pels seus 150 km de longitud, la línia defensiva més llarga de la Història d'Espanya, ja que partia del Mediterrani, a Almenara [Castelló], i s'adaptava a l'orografia fins arribar a Santa Cruz de Moya [Conca]. Destacà per la seua efectivitat, ja que va aturar a les tropes lleials a Franco fins l'inici de la Batalla de l'Ebre.

El present article, per una banda, contextualitza estos esdeveniments des del punt de vista històric, ja que la Batalla de Llevant ha sigut oblidada, o silenciada, per la historiografia durant molt de temps i mereix unes línies. Per altra banda, l'article detalla els objectius i el desenvolupament del projecte «Rutes de Memòria», així com altres propostes relacionades amb el turisme i l'educació, amb la finalitat de donar a conèixer estos recursos patrimonials, protegir-los i aportar un recurs turístic i educatiu que ajude a dinamitzar una zona que en un gran percentatge es troba en risc de despoblament.

Paraules clau: Guerra Civil, Batalla de Llevant, patrimoni històric, turisme, difusió cultural, conflictes bèl·lics.

Abstract

The XYZ line was planned in the context of the Spanish Civil War and, in particular, during the Battle of Levante [April-July 1938]. It is considered, for its 150 km in length, the longest defensive line in the History of Spain, as it started from the Mediterranean Sea, in Almenara [Castelló province], and adapted to the orography until reaching Santa

Cruz de Moya [Cuenca province]. It stood out for his effectiveness, as it stopped loyal troops to Franco until the start of the Battle of the Ebro.

The present article, on the one hand, contextualizes these events from a historical point of view, since the Battle of Levante has been forgotten, or silenced, by historiography for a long time and it deserves a few lines. On the other hand, the article details the objectives and development of the «Rutes de Memòria» [Memory Routes] project, as well as other proposals related to tourism and education, in order to publicize these heritage resources, protect them and contribute a tourist and educational resource that helps to revitalize an area that is at risk of depopulation in a large percentage.

Keywords: *Spanish Civil War, Battle of Levante, historical heritage, Tourism, cultural dissemination, war conflicts.*

LA BATALLA DE LLEVANT I LA LÍNIA XYZ

En primer lloc contextualitzaré, de manera breu, el moment històric en el que es generaren els recursos patrimonials sobre els que versa el present article. La Batalla de Llevant transcorre dins del context de la Guerra Civil Espanyola, entre els mesos d'abril i juliol de 1938. Després de la desfeta republicana que finalitzà en la presa de Vinaròs per part dels rebels¹ [15 d'abril], Catalunya quedà separada de la resta de la rereguarda.

Els republicans van planificar alguns intents per tornar a unir els dos territoris, però la superioritat de l'artilleria i l'aviació rebel, entre altres circumstàncies, feren impossible esta empresa. Per la seua part, els rebels en arribar a Vinaròs es van vore amb dues alternatives: prosseguir la seua ofensiva cap al nord o cap al sud. Franco, en contra de l'opinió dels seus aliats, va escollir l'opció d'atacar cap al sud. És una decisió que sempre genera debats historiogràfics quan se'n parla d'ella en congressos i conferències. Al nord estava Barcelona, aleshores capital de la República, que era la principal zona industrial d'Espanya i la frontera amb França, mentre que al sud quedava la regió Valenciana, una important zona agrícola i industrial. L'opinió que més es repeteix és la voluntat de Franco d'allargar el conflicte per poder exercir la purga ideològica que ell anomenava «*pacificar*

1. En el present article utilitzarem el terme «rebels» per referir-nos a l'exèrcit lleial a Franco, ja que el terme «nacionals», molt estès en la historiografia, seria incorrecte pel fet de no ser la nació un factor diferenciador entre els dos bàndols, que lluitaven per una idea de nació diferent. Tampoc podem utilitzar un terme aglutinador atenent a raons ideològiques, ja que l'exèrcit lleial a Franco estava format per una amalgama de feixistes, monàrquics alfoncins, monàrquics carlistes, catòlics i conservadors en general. En canvi, el que sí uneix a tots és el fet que es van unir per donar un colp d'Estat, així que «rebels» o «colpistes» serien termes adients i, entre els dos, «*rebelde*» és un terme que es troba a la documentació republicana de l'època.

España». Cal apuntar que la població de Catalunya podia creuar la frontera i escapar de la repressió franquista, mentre que la població al sud només podia exiliar-se per mar, i era un procés amb moltes dificultats.

Esta controvertida decisió va ser el detonant de la Batalla de Llevant, que va tindre com a camp de batalla les províncies de Castelló i Terol. Franco i les seues tropes, atenant al ràpid avanç de l'ofensiva per les terres del Maestrat, pensaven arribar a València en pocs dies, però en realitat Franco havia comés un error tàctic que anava a costar car a les seues unitats.

L'Exèrcit Republicà estava dirigit pel general valencià Vicente Rojo Lluch, que aleshores estava a Catalunya, i per l'encara coronel Leopoldo Menéndez López, a càrrec del *Ejército de Maniobra* i que, des de l'1 de juny, comandaria el *Ejército de Levante*. La tàctica estava en consonància amb la política de Juan Negrín. Resistir era véncer, ja que, tot i que la seua política internacional no estava donant fruits, era qüestió de temps l'esclat d'una guerra de major entitat que trencara amb el pacte de No Intervenció ² i, per tant, amb el bloqueig de l'ajuda internacional. Tanmateix, una bona defensa ofería algunes cartes en l'hipotètic cas d'haver de negociar una rendició.

Este pacte de «no intervenció» que van signar les potències europees en relació a la Guerra Civil va ser en realitat, segons historiadors com José Miguel Santacreu, un pacte d'«intervenció» contra la República, ja que li impedia ser ajudada per les altres potències democràtiques i, en canvi, no impedia el bloqueig logístic per part de la flota de Hitler i Mussolini. Tampoc va impedir en la pràctica que les potències feixistes ajudaren obertament a Franco en el camp de batalla. El propi terme «Guerra Civil» va interessar als medis de comunicació anglosaxons com a raó per mantindre's al marge, quan en realitat era també un conflicte internacional que tenia a Espanya com a camp de batalla i on entraven en joc els diferents models d'organització estatal hegemònics: feixisme, comunisme i democràcia liberal.

En el camp de batalla, la idea política de Negrín quedà plasmada en una sèrie de línies defensives fortificades que van gaudir de major o menor efectivitat i que tenien l'objectiu de frenar l'ofensiva rebel tot el temps que fora possible. La primera línia defensiva d'entitat començava al riu Sant Miquel, al sud d'Alcalà de Xivert i les Coves de Vinromà i seguia cap a l'interior, cap a Albocàsser ³ i Ares, tot i que va haver una línia anterior que va ser escenari d'intensos enfrontaments com els d'En Canes i Montegordo. Les forces republicanes estaven concentrades al sector de la costa, al propi riu Sant Miquel. Allí estava concentrada també l'ofensiva rebel, a càrrec, sobretot, de la *IV División Navarra*, que es va vore incapaç de superar l'aferrissada defensa republicana. Segons la tesi de Vicent

2. En octubre d'este any Hitler va ocupar els Sudets.
3. A Albocàsser estava Montegordo, on va tindre lloc un dels combats de més renom de la Batalla de Llevant. *La Agrupación Toral*, formada entorn a la 70 Divisió i dirigida per Nilamón Toral hi va tindre un paper molt destacat.

Grau, va ser al riu Sant Miquel on els rebels van començar a perdre la Batalla de Llevant. No debades, este riu va retindre l'ofensiva rebel entre el 6 de maig i l'11 de juny. Cal dir que l'exèrcit republicà havia evolucionat molt des de 1936 i la guerra de columnes havia deixat pas, des dels primers mesos de 1937⁴, a un exèrcit més militaritzat i efectiu, tot i que encara amb molts problemes logístics i en clara inferioritat armamentística respecte al bàndol oposat.

Els rebels, en vore's impotents per superar la defensa republicana per la costa, van optar per buscar un atac per l'interior, on la defensa republicana era menys nombrosa. Així es va crear el *Destacamento de Enlace*⁵, que inicià un atac cap a Mosqueruela, ja a la província de Terol, recolzat per l'*Aviazione Legionaria*. A la seua esquerra avançava el *Cuerpo de Ejército de Galicia*⁶, recolzat per la *Legion Kondor*. En resum, estem parlant de les millors unitats rebels amb una proporció numèrica en l'aviació de 2,5 a 1. Per la part republicana estava el *XXI Cuerpo de Ejército*, comandat per Cristóbal Errandonea i a la seua dreta el *XXII Cuerpo de Ejército*, comandat per Juan Ibarrola.

Esta maniobra va ser una victòria rebel dins de la derrota de la Batalla de Llevant, que, al mateix temps, va ser una victòria republicana dins d'una derrota. Després d'ocupar Mosqueruela el *Destacamento de Enlace* va iniciar una ofensiva cap a la Plana, per ocupar Castelló i envoltar les defenses de la costa. Però abans havia de creuar la segona línia defensiva d'entitat, anomenada per Martínez Bande (1977) com a *Línea de Levante*. Esta línia, com s'observa al mapa 1, partia de la costa a l'altura d'Orpesa i Cabanes, però seguia cap a l'interior fins la zona de Vistabella, Xodos, Penyagolosa [1813 msnm], Villahermosa i Linares de Mora. El 3 de juny el *Destacamento de Enlace* va ocupar Vistabella i el 7 va caure Xodos. Després de l'ocupació de Xodos, esta segona línia es va vore sobrepassada i van esdevenir uns dies de ràpid avanç dels rebels. El dia 8 els rebels ocuparen Atzeneta⁷ i el dia 15 l'Alcòra i Castelló.

4. Les columnes es van anar integrant en Brigades Mixtes. L'última columna en integrar-se en l'estructura de l'exèrcit de la República va ser la *Columna de Hierro*.
5. El *Destacamento de Enlace* estava dirigit pel general Rafael García Valiño i creat entorn a la I División Navarra.
6. Este cos d'exèrcit estava dirigit pel general Aranda, entorn a la *IV División Navarra*, comandada per Camilo Alonso Vega.
7. L'ocupació d'Atzeneta, que era un nus de comunicacions estratègic, va ser el centre d'una gran polèmica entre el *Cuerpo de Ejército de Galicia* i el *Destacamento de Enlace*, ja que esta localitat era objectiu del *Destacamento de Enlace* que, a més, necessitava la carretera que anava cap a l'Alcòra per poder prosseguir. No obstant, Atzeneta i els municipis de la carretera, les Useres i Costur, van ser ocupats per les tropes de la *IV División Navarra* que, tenia marcat un avanç a l'est de la Rambla de la Vidua. A més, en arribar a Costur les tropes d'Aranda van virar el seu atac cap a Vilafamés sense informar al *Destacamento de Enlace* i van deixar el seu flanc esquerre totalment descobert. L'exèrcit rebel no anava sempre a una com ha trascendit la historiografia.

Mapa 1: Principals línies defensives republicanes durant la Batalla de Llevant. El mapa inclou localitats citades al text o que van tindre rellevància durant els esdeveniments i també algunes muntanyes on van tindre lloc enfrontaments de renom o van destacar per la seva importància tàctica. Respecte als camps d'aviació cal dir que la seua existència no implica que estigueren tots en funcionament durant la Batalla de Llevant. Elaboració pròpia sobre mapa base actual de l'Institut Cartogràfic Valencià. Informació a partir de Martínez (1977), Mallench (2017) i Grau (en premsa).

L'ocupació de la capital va ser molt magnífica per la propaganda franquista, que havia tardat dos mesos en arribar des de Vinaròs fins Castelló i necessitava mantenir una imatge victoriosa que s'estava difuminant. La premsa internacional se'n va fer ressò i també el documental *Defenders of the faith*, de Russell Palmer, destinat a la propaganda franquista als Estats Units, que mostra l'ocupació de Castelló com un dia de festa amb desfilades i on les tropes rebels reparteixen aliments en grans quantitats a les masses.

Però si a la primera part de la Batalla de Llevant la tàctica de defensar el terreny pam a pam havia resultat efectiva per als republicans, encara els faltava posar-la en pràctica en el seu màxim esplendor. Ja les rodalies del riu Millars va ser testimoni d'intensos combats com el del pont del Millars o els de la Talaià, a Onda. Per als republicans era important guanyar temps amb el que poder convertir la línia XYZ en inèpugnable.

La línia XYZ, també coneguda com a línia Matallana es va planificar el 3 de maig de 1938 per una comissió presidida per Tomás Ardid i va ser aleshores quan es va iniciar la seua construcció, a càrrec de la *Comandancia General de Ingenieros del Grupo de Ejércitos de la Región Central*. Va ser la major franja de territori fortificat i la més ben fortificada de la Batalla de Llevant. De fet, tal com hem fet constar al resum, es considera la major línia fortificada de la Història d'Espanya. Les seues sigles «X»«Y»«Z» es diu que feien referència a les tres últimes lletres de l'abecedari, ja que quan es va planificar era l'última línia amb garanties de defensar València⁸: la línia definitiva per frenar l'avanç rebel. També es diu que les tres lletres feien referència a les tres dimensions del plànol, ja que la línia tenia diversos nivells de fortificació, a avantguarda i rereguarda i a diferents altures.

A les seues rodalies van tindre lloc els combats més intensos de tota la batalla i en els que l'exèrcit rebel va patir més baixes. Tot i que la línia transcorre per quatre províncies, la zona més fortificada era la que seguia l'eix ofensiu de les principals unitats rebels, és a dir, la Plana, les rodalies de la serra de la serra d'Espadà i la conca alta del riu Palància. En la seua fortificació treballaren més de 14.000 persones i en ella es van enfrontar uns 220.000⁹ soldats republicans i uns 260.000 rebels.

La XYZ Constava d'uns 150 quilòmetres de fortificacions vertebrades entorn a 14 punts de resistència¹⁰ i adaptades a l'orografia. Partia del Mediterrani, a la zona dels estanys d'Almenara¹¹, tot i que durant la Batalla de Llevant el front es va estancar al sud de la localitat de Nules, al barranc de la Serraleta, i el primer tram de la XYZ va romandre 10 km dins la rereguarda republicana. Nules, per ser un centre de comunicacions i estar ubicat entre el Mediterrani i l'extrem oriental de l'espina dorsal de la serra d'Espadà, va ser la localitat més castigada per l'aviació i l'artilleria rebels. A més, cal sumar la voladura del campanar per part dels republicans, amb finalitat estratègica. En definitiva, a Nules, d'un total de 1930 cases, 623 van quedar completament derruïdes i 722 van resultar danyades (Oliver, 2017). Com venia sent habitual, esta destrucció va ser atribuïda als republicans per la propaganda rebel i 82 anys després l'autoria de la destrucció de Nules segueix generant debats acalorats. Nules va ser ocupada el 8 de juliol, però l'aferrissada defensa republicana, amb noves unitats, va obligar als rebels a buscar altres vies de penetració.

8. Més tard es van planificar la línia Intermitja i la Immediata.
9. L'exèrcit republicà que defensava la línia XYZ es va dividir entre els cossos «A» i «B».
10. 1. Altures al nord d'Almenara i fins als Estanys, amb posicions avançades a Villargut i la Llosa; 2. vèrtex Picayo; 3. km 18 de la carretera de Soneja a Nules, 4. km 7 de la carretera d'Almedijar a Aín; 5. Matet; 6. nord de Gaibiel; 7. Viver-Jérica, amb posicions entre Viver i Teresa per a batre el pla; 8. Bejís; 9. Canales; 10. Andilla; 11. Abejuela; 12. la Yesa; 13. Arcos de las Salinas; 14. Santa Cruz de Moya.
11. A Almenara es conserven diverses fortificacions de gran interès. Entre elles, uns nius de metralladores camuflats (v. Imatge 10). A la zona de marjal era impossible cavar trinxeres pel nivell freàtic i tampoc era accessible la pedra per fer parapets, així que es va utilitzar formigó.

Mapa 2: Els 14 centres de resistència de la línia XYZ. Cal dir que en la realitat, els punts de resistència no estaven units per una línia recta, sinó que s'adaptaven a l'orografia, però no només en una única línia, sinó que era una franja fortificada en profunditat. Elaboració pròpia sobre mapa actual de l'Institut Cartogràfic Valencià.

Cal afegir que la zona de la Plana estava farcida de tarongers, que convertien a les unitats republicanes en invisibles des de l'aire i dificultaven molt les operacions.

La línia prosseguia per la serra d'Espadà, una serra que no destaca per la seua altitud [la Ràpita 1.106 msnm], però sí per ser una serra molt escarpada, amb grans pendents i desnivells. Les tropes rebels van haver de combatre amb intensitat a la zona entre el Millars i l'espina dorsal d'esta serra. Quan van arribar, van patir una sèrie de desfetes militars. El Castell de Castro [791 msnm], ubicat en una zona escarpada de rodé entre Alfondiguilla i Eslida, es va convertir en símbol de la resistència republicana a esta batalla, ja que la 84 Divisió rebel va ser incapaç d'ocupar-lo després de diversos intents.

El mateix resultat va esdevindre a la zona de la Ràpita. Al l'est d'este vèrtex hi ha dos elevacions de vora 900 m, els cims de les quals estan a 140 m de distància entre ells i que, vistos des d'un cert angle, semblen els dos pits d'una dona. És per això que a estes elevacions se les va anomenar *las Tetas*, malgrat que el seu nom real és el de *la Almenarilla*. Esta posició era important entre altres coses perquè des d'ella es podia assolir la Ràpita pel seu vessant menys escarpat. El dia 10 de juny la posició ja va ser bombardejada pels rebels, que el dia 18 van ser capaços d'ocupar la teta situada al nord, així com el Puntal del Gordo. Els dies següents les tropes de García Valiño van atacar amb intensitat, en especial els dies 19 i 23, però van fracassar i la posició es va estabilitzar amb una *teta* en mans de cada bàndol fins pràcticament el final de la guerra, tot i que els republicans realitzaren intensos contraatacs el mes d'agost. Els republicans, a més, mantingueren en el seu poder tant la Ràpita com el pic d'Espadà [1.103 msnm] que flanquegen *la Almenarilla*, i que

són els punts més elevats de la serra, raó per la qual els rebels van fortificar la seua *teta* a consciència, amb construccions de formigó que inclouen parapets i quatre nius de metralladores. Tant a Castro com ací, segons García Valiño, les forces rebels i republicanes arribaren a l'esgotament mutu.

Després de vore, de manera molt resumida, els combats a la franja de la XYZ a la zona de la Plana i la de l'Espadà, passem a analitzar els esdeveniments a la part alta de la conca del riu Palància. La zona de Jérica i Viver era delicada des del punt de vista estratègic, ja que és una zona menys escarpada i la vall del Palància és una via de comunicacions que arriba fins Sagunt¹². Per tant, una penetració per allí faria inútils les defenses a la serra d'Espadà i Almenara, que quedarien envoltades per la seua rereguarda. Els primers bombardejos a la zona van començar el 15 de juliol¹³, però van ser els dies 20-23 de juliol quan van tindre lloc els grans enfrontaments al denominat *Frente de Viver*. El 20 de juliol les forces de la divisió italiana *Littorio* van entrar a la localitat de Viver mentre les tropes republicanes romanien amagades a les posicions defensives. Quan van eixir, van rodejar als italians i van capturar un bon nombre de presoners; no sense abans provocar considerables baixes. Els dies posteriors van prosseguir els enfrontaments a la zona, però el front es va mantindre ferm.

Tot i ser una zona sense una orografia tan favorable com la serra d'Espadà, tampoc és una zona plana i els turons van ser fortificats amb gran cura. De fet, pràcticament tots els tossals de la zona¹⁴ estan farcits dels denominats refugis-trinxera, un tipus de construcció que va marcar la diferència al llarg de la XYZ¹⁵. Este tipus de construccions són simples trinxeres però compten al seu interior amb una sèrie de refugis cavats a la terra, dins dels quals es guarien les tropes durant les preparacions artilleres i els bombardejos i ràfagues de l'aviació. Sense estos refugis, molts soldats republicans acabaven abandonant la posició o eren ferits, així que la infanteria rebel podia ocupar la posició amb major facilitat, com havia passat fins aleshores, però amb els refugis-trinxera en arribar les tropes rebels, els republicans ja havien eixit del refugi i ocupaven la trinxera, en una posició

12. A més de la indústria i del port, a Sagunt hi havia també un camp d'aviació republicà molt actiu durant la Batalla de Llevant.
13. Jérica, o Xèrica, va ser bombardejada amb intensitat pels rebels, fins el punt que va entrar en el programa de *Regiones Devastadas*.
14. Cerro Cruz, Alto de San Roque, Alto de los Domingos, Alto de la Cruz, la Chana, Morredondo, la Vegetilla, Toràs, etc. També al sud de Teresa hi ha diverses zones amb refugis-trinxera, que tenen la peculiaritat d'estar excavats en un terreny molt rocós, quan normalment en els terrenys rocosos era més habitual fer simples parapets, normalment en ziga-zaga, mentre que les trinxeres i refugis era més fàcil fer-los a terrenys més tous. Alguns refugis, com els de Cerro Cruz, travessen la part alta de la muntanya de vessant a vessant.
15. Els refugis-trinxera no només es troben a esta zona, ja que podem visitar refugis-trinxera a molts punts de la línia. El vèrtex Pipa, a la Vall d'Uixó, n'és un bon exemple, ja que a la seua cara nord hi ha una llarga trinxera amb desenes de refugis que s'ha restaurat no fa molt.

Imatge 1: Exemple de trinxera-refugi a Viver. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Imatge 2: Niu de metralladores reconvertit en caseta d'apers de llaurança a la línia de la Muela-Aceitenebro. S'observa la forma dels sacs de formigó utilitzats durant la seua construcció. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

favorable per defensar. D'esta manera quedava anul·lada la superioritat aèria i artillera dels rebels i es limitava el denominat *chaqueto*¹⁶.

Malgrat tot, cal dir que els rebels sí van poder trencar la línia XYZ a l'altura de Monte Royo, entre Jérica i Caudiel, però sense més conseqüències, ja que les tropes republicanes es van fer fortes en la línia defensiva de la *Muela-Aceitenebro*, o línia de la 40 Divisió, que transcorria entre els termes de Jérica i Gaibiel. Esta línia, a la rereguarda de la línia principal es va fortificar de manera improvisada en un primer moment, però amb l'estabilització del front es va blindar mitjançant diversos nius de metralladores de formigó molt característics, ja que el formigó no es va traure dels sacs i conserva la forma d'estos.

El 17 de juliol la *III División Navarra* ocupà Barracas i el Toro, on hi havia dos camps d'aviació republicans i va prosseguir l'ofensiva cap al vèrtex de Peña Salada [1586 msnm]. Cal dir que sobre les altures de Ragudo els rebels disposaren d'un bon observatori des d'on controlar la part alta de la conca del riu Palància [Alto de la Hoya del Agua, 1.080 msnm]. Des de la zona del Toro l'ofensiva rebel va prosseguir fins Peña Salada, ocupada el 19 de juliol per la XII Divisió. Este vèrtex no formava part de la línia XYZ i no estava tan fortificat com la zona de Viver, però sí era un punt estratègic rellevant i, a conseqüència, els combats van ser molt intensos allí. El mateix dia va haver importants contraatacs republicans des del nord del vèrtex i el dia 20 la 67 Divisió republicana contraatacà sense descans a les tropes de la 81 Divisió rebel que ocupaven la posició. Estos contraatacs republicans van prosseguir i van infligir moltes baixes als rebels, que estaven invertint molts recursos en prosseguir l'ofensiva per allí. Una mostra és el fet que la carretera del Toro a Peña Salada¹⁷, de 15 km, va ser construïda pel *Corpo di Truppe Volontarie* italià entre els dies 23 i 24, un temps rècord si tenim en compte que, a més, discorria per una zona escarpada. Esta via era necessària per fer arribar subministres i tropes al front. No obstant, esta carretera va ser poc utilitzada durant esta ofensiva. Si bé el dia 23 els rebels van ocupar Peña Juliana [1.475 msnm], una posició que està 2 km al nord-est de Peña Salada, ja no van poder ni tan sols mantindre-la en les seues mans per esgotament i el dia 24 van haver de suspendre l'ofensiva. Eixa mateixa nit s'inicià la batalla de l'Ebre i les principals batalles van canviar d'escenari fins pràcticament el final de la guerra, tot i que la línia es seguí fortificant i seguí havent forts contraatacs com el de Nules, en novembre de 1938, que acabà amb milers de morts. També els rebels fortificaren diversos centres de resistència en punts estratègics per consolidar el front¹⁸.

16. Abandonar de manera desordenada la posició defensiva per pànic o inseguretats.
- 17- Esta carretera hui en dia segueix practicable, ja que a Peña Salada durant el Franquisme va haver-hi una base de telecomunicacions.
18. Entre estes construccions posteriors a la Batalla de Llevant es troben algunes de les millors mostres de fortificació que existeixen en l'entorn de la línia XYZ: búnkers de Nules, parapets-trinxera del Cabezo i del Lobanar a Villamalur, fortificacions del Pocico de la Viña, parapets del Pla del Batle o, per la part republicana, els nius de metralladores de la Muela-Aceitenebro, entre d'altres.

Com a resum, podríem dir que la Batalla de Llevant es pot qualificar com una victòria defensiva de l'exèrcit republicà. És cert que és difícil qualificar de victòria el fet de perdre una franja important de territori, una capital provincial i milers d'unitats, però també és cert que els republicans van impedir l'objectiu principal de Franco, que era arribar a València i en pocs dies. També és cert que l'estratègia de «resistir és vèncer» va resultar efectiva i que la Batalla de Llevant va suposar un punt d'inflexió per a l'exèrcit republicà i una injecció de moral de cara als futurs esdeveniments. No m'agrada lloar als oficials militars, ni que el seu nom quede per damunt del de les persones que van lluitar al front¹⁹, però és destacable que un encara coronel com Leopoldo Menéndez obtingués una victòria tàctica front als principals generals rebels que, a més, estaven recolzats per les temudes potències feixistes europees.

A pesar de tot, la Batalla de Llevant sembla no haver existit a bona part de la historiografia de la Guerra Civil; fins i tot a obres de referència en la matèria, que dels combats al Maestrat salten a la Batalla de l'Ebre sense dedicar un sol capítol a esta batalla. Per esta raó, després dels nombrosos estudis publicats durant l'última dècada se l'ha batejada com «la Batalla Oblidada», tot i que altres historiadors com Vicent Grau raonen, com ara explicaré, que el més correcte seria referir-se a ella com «la Batalla Silenciada», ja que no es tracta d'un oblit casual. Per a la propaganda franquista la Batalla de Llevant no tenia lloc dins del seu discurs gloriós d'anys triomfals i tampoc va ser reivindicada en especial per cap partit del bàndol republicà, ja que va ser una victòria purament militar. Durant la democràcia, la batalla de Llevant ha tardat en ser investigada a nivell universitari, ja que els especialistes en Guerra Civil de València i Castelló van donar preferència a les investigacions relacionades amb les col·lectivitats, la revolució de rereguarda, l'educació, la repressió o la cultura antifeixista sobre la història militar, més descriptiva i pitjor considerada. Considere que no es pot fer història militar científica sense conèixer les causes sociopolítiques per les que es combat, però, de la mateixa manera, és necessari conèixer bé els combats per completar el relat i no deixar com a vàlid el relat franquista o la mitologia localista.

En els dos últimes dècades, en canvi, s'ha publicat molt sobre esta batalla, gràcies a diferents grups d'investigació seriosos que s'han especialitzat en esta temàtica. Malgrat tot, encara queden dades per saber, en especial en l'apartat de víctimes del bàndol republicà. De la mateixa manera, queda molt de treball per posar en valor el patrimoni d'esta batalla d'una manera científica i vertebradora. Raó que donà peu al projecte «Rutes de Memòria», del qual en parlaré a continuació. Per finalitzar l'apartat deixo un fragment d'Antony Beevor (2005: 546) que resumeix en poques paraules la Batalla de Llevant:

19. És una opinió personal, però quan es lloa massa l'estratègia militar i l'heroicitat de les tropes s'acaba caiguent en l'apologia de la guerra. Pense que la millor victòria és sempre l'absència de guerres i, de fet, al front hi hagué més sofriment que èpica, al contrari del que passa en la ficció, on l'«heroi» ho és per matar molts personatges plans o amb estereotip malèvol. Res més lluny de la realitat.

Esta acción republicana, puramente defensiva, fue una victoria mucho mayor que la tan cacareada de Guadalajara, aunque fuera menos espectacular. Con 20.000 bajas nacionales por 5.000 republicanas, el eslogan «resistir es vencer» tenía, al fin, algún sentido. Lo lamentable fue que los dirigentes republicanos no aprendieran de esta batalla y siguieran dando prioridad a consideraciones políticas y de propaganda sobre la eficacia militar.

EL PROJECTE «RUTES DE MEMÒRIA»

Durant dècades, els vestigis de la Guerra Civil han estat tan oblidats com la batalla en que es van generar. De fet, fins l'any 2017 els bens patrimonials de la Guerra Civil no van gaudir de protecció legislativa²⁰ i, fins aleshores, no entraven dins del catàleg del patrimoni cultural valencià com a BIC o BRL. Este any, va ser rellefant, ja que fins i tot es va fer un catàleg de bens patrimonials dedicat a la Guerra Civil²¹. Però el mal que s'havia fet era irreparable. Durant anys s'han perdut una part important de les construccions originades en la Guerra Civil i les que s'han salvat ha sigut perquè han tingut altres usos o estaven en zones on no molestaven per al conreu, l'urbanisme o les comunicacions. Tanmateix ha hagut molt d'espòli per part dels detectoristes, fet que dificulta els estudis arqueològics, tot i que també cal dir que gràcies a ells s'ha conservat molt de material que s'hagués deteriorat pels agents climàtics i que, a més, pot arribar a ser molt perillós.

Per sort, durant els últims anys ha hagut una gran conscienciació, no només per part dels historiadors sinó per part de molta gent. De fet, van ser les associacions les que, de manera altruista van començar a netejar trinxeres a nivell local i a investigar per convertir-les en un recurs turístic. Podem posar l'exemple de Jérica, de Viver o de Villamalur. També alguns ajuntaments van participar en la recuperació d'este patrimoni mitjançant programes d'ocupació, etc., però sempre les actuacions s'han fet a nivell local i per l'estima al propi municipi i el seu patrimoni.

20. www.dogv.gva.es/es/eli/es-vc/l/2017/04/07/9/. El 7 d'abril de 2017 es va publicar la Llei 9/2017 de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, del Patrimoni Cultural Valencià. A partir d'este moment, segons el punt 3 de l'article 4, tingué la consideració de bé immoble de rellevància local «el patrimoni històric i arqueològic civil i militar de la Guerra Civil a la Comunitat Valenciana».
21. <http://www.patrimoni.gva.es/es>. Els bens que figuren en este inventari es diferencien entre bens protegits i bens només per documentar, segons la seua relativa importància patrimonial, i també inclou els llocs de memòria que s'havien de documentar per la seua importància històrica. L'inventari segueix molt incomplet i és important per garantir la protecció dels vestigis, així que considerem que els ajuntaments i entitats que no han catalogat el seu patrimoni de la Guerra Civil haurien de fer-ho a poc tardar.

Este localisme, de cara a una posada en valor més efectiva, necessitava ser vertebrat per un projecte transversal, que incloguera tot el patrimoni i que definira unes pautes d'actuació. D'esta necessitat va sorgir el projecte «Rutes de Memòria». La *Federació Valenciana de Municipis i Províncies*, a finals de 2016 es va posar en contacte amb la Universitat Jaume I, amb la finalitat de donar forma a un projecte turístic relacionat amb la Batalla de Llevant i amb la garantia científica que assegura la universitat. No era només un projecte d'investigació, sinó que tenia una finalitat turística, ja que, de fet, estava finançat per la pròpia Conselleria de Turisme [el canvi polític començava tindre connotacions positives].

Eugeni de Manuel Rozalén, coordinador de les àrees, xarxes i comissions de treball de la FVMP, i el tècnic Juan Carlos Niembro es van posar en contacte amb la professora catedràtica Rosa Monlleó Peris, especialista en Història Contemporània i directora del *Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica* de la universitat. Ella va crear un equip de treball format per Ivan Medall Chiva i per mi, amb l'assessorament de Vicent Grau Reig, ja que els tres havíem investigat la Guerra Civil a les nostres respectives tesis doctorals. Durant les primeres reunions vam decidir que la primera àrea investigada seria, per la seua rellevància, la de la línia XYZ i les seues rodalies, tot i que seria un projecte pilot que s'exportaria a altres territoris en futures investigacions.

En 2016 encara no hi havia un catàleg de bens de la Guerra Civil, així que el primer pas va ser el de realitzar un exhaustiu de treball de camp per conèixer este patrimoni, tant la part que s'havia recuperat com la que romanía abandonada. Per assolir este objectiu vam emprar tots els mitjans al nostre abast per conèixer el que havíem de visitar: consulta de publicacions, blogs d'Internet, webs d'ajuntaments i rutes senderistes penjades a la xarxa, recerca visual a google maps, entrevistes a persones i associacions, a més de documentació històrica del *Archivo General Militar de Àvila*. A pesar de tot, l'entorn geogràfic investigat és enorme, gran part és inaccessible o accessible amb dificultats i bona part dels vestigis, tot i que es solien realitzar prop de sendes i camins, es troben a les zones amb l'orografia més complicada, així que van ser necessàries moltes jornades per buscar, fotografiar i geolocalitzar estos vestigis. A pesar de tot, érem sabedors que ens faltava per visitar molt de patrimoni. L'estat d'estos vestigis era molt heterogeni, ja que uns estaven ben conservats, altres en roïna; uns estaven nets i accessibles i a altres gairebé no es podia accedir. Fins i tot molts estaven senyalitzats i amb panells informatius, com és el cas de Viver.

El diagnòstic era el que esperàvem i va quedar clara la necessitat d'un projecte vertebrador, amb unes pautes, una tipografia, uns colors, una imatge identificable, un logotip i un objectiu comú i transversal. Tot integrant el treball ja realitzat a nivell local i fomentant-lo a les localitats menys conscienciades en el valor patrimonial, turístic i, a conseqüència, identitari i econòmic d'estos vestigis.

El segon pas va ser el de fer una catalogació simple, tot i que esta tasca la vam abandonar quan vam saber que s'estava creant el catàleg a nivell autonòmic i, per tant, no era necessari. A continuació vam analitzar les diverses maneres de donar un valor tu-

rístic a este patrimoni i la més factible, a causa de la ubicació i accessibilitat dels vestigis, era la de crear una sèrie de rutes per a senderistes entorn a les zones que compten amb una major concentració d'elements visitables, o compten amb els de major rellevància. Estes rutes, a ser possible, havien de tindre una característica i era la d'estar vertebrats entorn a un nucli de població per intentar potenciar el seu sector serveis. Després de crear les sis primeres rutes, la FVMP els va assignar la marca «Rutes de Memòria».

Durant els anys posteriors s'ha ampliat el nombre de «Rutes de Memòria» fins un total de 18; pel moment totes a l'entorn de la XYZ. Tanmateix hem organitzat diverses conferències i, en 2018, un congrés sobre la Batalla de Llevant per commemorar el seu 80 aniversari. Este congrés va generar visibilitat mediàtica i nombrosos debats. El més intens va resultar el dels experiments nazis quan van bombardejar una sèrie de municipis de l'Alt Maestrat. Uns defensaven que la Legió Kondor va bombardejar estos municipis amb avions Stuka i bombes de 500 kg només per provar armament i a esquenes de Franco, mentre que el sector majoritari defensava que era evident que els nazis provaven armament i feien informes, però sempre sobre objectius estratègics establerts i, de fet, estos municipis no estaven a la rereguarda quan van ser bombardejats, així com tampoc van ser els únics on els Stuka van llençar bombes de 500 kg.

L'any 2018 va ser un any de canvis en l'equip de treball, ja que Ivan Medall es va dedicar a altres objectius professionals i, per altra banda, es van incorporar David Saura Gómez, Alejandro Colonques Segarra, María Querol Pallarés i Adrián Sánchez Pinar. Cal aclarir que la dedicació dels participants en el projecte sempre s'ha realitzat de manera discontinua i com a complement de les nostres activitats laborals.

Entre 2018 i 2020 hem ampliat el nombre de rutes de Memòria fins el nombre de 18, la qual cosa significa que hem elaborat 18 tríptics i 3 llibrets de 6 rutes cadascun, a més de la informació a la pàgina web i que després detallaré. Per a la seua redacció hem utilitzat un llenguatge didàctic, pensat per un públic no especialista, amb l'objectiu d'oferir les pinzellades més rellevants per entendre el que va passar i transmetre la seua importància. De tota manera, dins del mateix projecte Vicent Grau va elaborar un breu llibre sobre la Batalla de Llevant, destinat als que tinguen curiositat per saber-ne més o per a possibles guies turístics.

RUTES DISSENYADES I PRODUCTE TURÍSTIC

Les 18 rutes que tenim dissenyades fins aleshores inclouen tant la XYZ com les fortificacions dels rebels per assegurar el front durant els mesos posteriors a la Batalla de Llevant. Cal dir que les rutes estan realitzades sobre el paper i sobre la pantalla, però falta la part del projecte que queda fora de les nostres possibilitats legals i econòmiques. Per posar en marxa les rutes cal realitzar una sèrie d'actuacions com la col·locació de panells, la senyalització o la neteja de sendes. Tanmateix, les rutes estan obertes a canvis en el traçat, ja que pot haver algun element [una font, un vestigi recuperat, una senda més

Mapa 3: Ubicació de les 18 rutes de Memòria. Elaboració pròpia per al projecte Rutes de Memòria sobre mapa actual de l'Institut Geogràfic Nacional.

adient, etc.] que interesse incloure. Un exemple d'açò seria el cas d'Eslida, on després de l'elaboració de la ruta s'han netejat una sèrie de trinxeres prop de la localitat i està en procés de neteja el centre de resistència rebel del Pla del Batle, que ja vam visitar en el seu moment, però que estava pràcticament inaccessible a causa d'un frondós pinar amb una barrera d'argelaga i altres arbusts mediterranis poc amigables amb l'epidermis humana.

Tal com hem comentat, cada ruta està vertebrada entorn a un nucli de població, llevat de la d'Alcudia de Veo, la del Toro i una de les de Viver, ja que la distància entre els vestigis i el nucli urbà no ho permet. El llistat de les rutes es troba al mapa 3.

De totes les rutes que hem nomenat, i amb data de 2020, les de la Vegatilla, la Villavella, Toràs, les dos de Viver i una part de la de la Vall d'Uixó han estat restaurades per iniciatives locals i inclouen panells informatius, tot i que aliens al projecte «Rutes de Memòria». A Almenara s'ha creat un centre d'interpretació de la línia XYZ prop d'alguns dels vestigis de la zona dels Estanyos. A banda d'estos, els vestigis de Villamalur, Ain i alguns de Gaibiel s'han netejat, tot i que sense panells. Tanmateix, a Eslida s'han netejat algunes trinxeres que cal incloure en la ruta modificada. El procés per crear i unificar les rutes serà llarg.

Imatge 3: Portada dels 18 tríptics realitzats. Composició a càrrec de l'autor i de Luis Bermúdez.

El producte turístic que hem dissenyat, tal com hem avançat, es compon de tríptics, llibres i pàgina web.

En els tríptics apareix la informació bàsica de cada ruta, ja que estan destinats a informar als potencials usuaris del que van a veure. Contenen un breu resum dels fets històrics que van esdevenir a l'escenari de la ruta, un resum de la Batalla de Llevant [comú a tots els tríptics] i unes pinzellades sobre els vestigis que es poden visitar. Tanmateix inclouen quatre fotografies, ja que l'apartat visual és el més potent, i un mapa de la ruta amb la seua fitxa tècnica. Si se'n vol saber més un codi QR enllaça amb la informació de la pàgina web de manera senzilla.

Els llibres de rutes inclouen una versió més àmplia de la informació de la Ruta. Pel moment les rutes s'han dividit en tres llibres, atenent a les fases del projecte, però esta divisió és provisional i en el futur s'atendrà a raons geogràfiques. Cadascun d'ells compta amb 6 rutes. La informació que aporten estos llibres inclou la que apareix als tríptics a excepció del resum sobre els vestigis, però, a canvi, es detalla cada tram del trajecte amb una explicació que inclou una informació ampliada sobre els vestigis i una o diverses fotografies.

HISTÒRIA

Durant la fase final de la Batalla de Llevant el front es va estancor a l'altura de la línia XYZ. Tal i que aquesta línia comença a Almenara i continua per les muntanyes que envolaven la Plana, va ser a Nules i la Vilavella on es va parar el front pel sector oriental i on van tindre lloc els combats.

La ruta transcorre per les primeres cretes de la Serra d'Espadà seguint la línia de Nules i la Vilavella, és a dir, per les altures de Santa Bàrbara i la Sellalet. Aquestes posicions tenien una gran importància estratègica, ja que a més de suposar una ubicació avantatjosa per als defensors que les ocupaven, són un magnífic mirador sobre el sud de la Plana. De fet, durant la ruta podem aprofitar aquesta bona situació per a localitzar els escenaris dels combats al front de guerra, que va estar distingit durant mesos a la línia que marca el barroc de la Serralata, situat al sud del municipi de Nules.

Durant els primers combats, aquestes posicions van ser ocupades per les tropes republicanes. La 75 Brigada Mixta va fortificar en el mes de juny, però el 7 de juliol, després de durs enfrontaments, les tropes de l'Exèrcit lègal a Franco, 55 Divisió, van ocupar la posició de Santa Bàrbara i des d'allí, la Vilavella. El front va romandre estancat en aquestes indrets durant mesos i fruit d'aquesta circumstància es van realitzar la major part de les construccions bàsiques que trobem a la ruta.

LÍNIA XYZ

És considerada la línia defensiva més llarga en la història bèl·lica d'Espanya. Va ser construïda durant la Guerra Civil, dins de la Batalla de Llevant, per frenar l'avanç de Franco cap a València. Es tracta d'una línia defensiva en profunditat que començava a Almenara, aprofitava les altures de la Serra d'Espadà i seguia fins a Santa Cruz de Moya, en la província de Cuenca.

www.liniaxyz.com

VESTIGIS

Podem encontrar trinxeres, refugis, nius de metralladores fortificades o punts de tirador, però el que més destaca de la línia són les inscripcions que hi ha en les diferents construccions de formigó armat. La inscripció té un valor històric no sols per la ideologia que pot mostrar, sinó també per la humanització de la guerra. En esta ruta podem trobar gran part de les inscripcions conservades a la XYZ. Moltes d'elles mostren el desig republicà per tal de parar l'avanç de les tropes col·pistes.

Els nius de metralladores de formigó armat estan en llocs estratègics i pròxims a vies de comunicació per raons logístiques. Malauradament, aquesta és una zona de camps de conreu i per aquesta raó només ens queden alguns dels vestigis que es van construir. Cal dir que alguns s'han conservat quasi complets per haver sigut recoberts pels llauradors com a casetes de camp i altres s'han respectat. Una imatge molt característica de la ruta són les construccions a partir de sacs de formigó, que amb el pas del temps han conservat la forma del sac.

Els refugis que trobem estan pròxims als nius de metralladores; destaca el que es localitza en el trencament de la línia.

FITXA TÈCNICA

Longitud total: 12,3 km
 Altitud màxima: 555 m
 Altitud mínima: 426 m
 Ascens acumulat: 339 m
 Descens acumulat: 339 m

Tips: Senderisme, però es poden acurtar alguns trams amb bicicleta o automòbil.

Dificultat: Fàcil, a excepció d'alguns trams camp a través per assolir els vestigis.

Temps: 3:15 h
 Circular: Sí
 Tormes municipals: Xàrica

Imatge 4 i 5: Interior y exterior de dos dels tríptics.

La pàgina web [liniaxyz.com] ha sigut dissenyada per *QUEBER creatividad digital*²² i compta amb diversos apartats. La pàgina principal o d'inici dona una panoràmica general del contingut. Altres dos apartats donen una informació bàsica sobre la Batalla de Llevant i la línia XYZ. Un quart apartat serveix per contactar amb nosaltres mitjançant un formulari i l'última pestanya dona accés a un apartat on hi consten totes les rutes.

22. Empresa que també s'ha encarregat del disseny dels tríptics i els llibrets.

des d'un aparell GPS o bé des d'un smartphone que tinga instal·lada qualsevol aplicació adient.

A banda de la informació relacionada amb les rutes, Vicent Grau va elaborar un breu llibre de caràcter històric on venen detallats els combats de la Batalla de Llevant d'una manera més àmplia. Tal com hem comentat, este llibre està pensat per als que volen saber més sobre la batalla i les unitats militars, així com per ajudar als potencials guies turístics a formar-se. Per especialitzar-se més, ja caldria buscar a bibliografia específica.

CENTRES D'INTERPRETACIÓ, ITINERARIS I ALTRES OBJECTIUS PENDENTS

Tal com hem comentat, l'assignatura pendent és la de portar tot el treball que s'ha dissenyat al seu escenari, però és la part que menys depèn de l'equip de treball per raons legals i econòmiques. Pel moment estem en contacte amb alguns ajuntaments, la Diputació i la FVMP i esperem que estes rutes es puguin posar en marxa per ser visitades en condicions. Quan dic «en condicions» implica que les sendes estiguen senyalitzades per no dependre del GPS, que tots vestigis estiguen nets i accessibles, que la informació sobre les rutes aparega en panells informatius amb el disseny distintiu del projecte «Rutes de Memòria» i que no hi haja problemes amb la propietat privada, ja que molts vestigis, tot i estar protegits, es troben en propietats privades que cal travessar per poder accedir a ells. Per assolir este objectiu fan falta inversions i ma d'obra especialitzada. A més, com els ajuntaments són, en general, de municipis rurals amb pocs recursos, el seu interès ha de vore's reforçat per línies de subvencions. Un procés llarg. Una alternativa que hem barallat és la col·laboració desinteressada d'entitats locals i associacions, a les quals podríem assessorar mitjançant tallers en municipis i mancomunitats.

També hem avançat que les rutes estan obertes a modificacions i hem citat l'exemple de la ruta d'Eslida. El traçat de les rutes actuals correspon al millor accés possible en l'actualitat, però en el moment en que es treballa sobre elles en el terreny, es poden crear traçats nous, més adients, amb menys problemes de propietat privada o que passen per altres elements visitables, ja siguin fonts, zones d'interès botànic o paisatgístic, altres vestigis de la Guerra Civil o vestigis d'altres moments històrics que puguin suposar un punt d'interès. Som conscients que el territori sobre el que hem estat treballant és enorme i és impossible conèixer-lo pam a pam, per raons de temps, però també pel fet que gran part del territori és inaccessible per la vegetació, o és accessible amb dificultat però sense poder visualitzar les estructures que s'amaguen sota el matoll. Quan es complete l'inventari de bens culturals que està elaborant la conselleria competent en matèria de cultura potser descobrim nous vestigis per la zona.

A banda de les rutes, un dels objectius va ser el de crear un centre d'interpretació de la Batalla de Llevant a Nules. Es va triar Nules per la seua ubicació, pel seu paper durant la Batalla de Llevant i per l'interès de les autoritats locals. Este centre formarà part de l'itinerari didàctic i turístic que després explicaré i ja podria estar en funcionament, de no

ser per les dificultats amb que ens hem trobat. La primera dificultat van ser els problemes de l'ajuntament de Nules per trobar una ubicació definitiva. Després de tres canvis i tres planificacions de l'espai per la nostra part, el centre d'interpretació estarà ubicat al soterrani de la biblioteca municipal, un lloc molt adient perquè es troba al centre de la localitat, no pateix problemes d'humitat, és accessible per ascensor, a la planta baixa del local hi ha una sala on es poden fer conferències i exposicions i a la primera planta es troba la biblioteca, on es pot crear una secció amb llibres de la Guerra Civil i la Batalla de Llevant. L'únic problema és que quan va començar el confinament pel Covid-19 el soterrani encara estava ple de material obsolet de la biblioteca, però a poc tardar reiniciarem els tràmits.

Les seccions del centre d'interpretació de la Batalla de Llevant seràn les següents:

—Informació. Rutes de Memòria, Itineraris didàctics i publicacions. Panell informatiu del centre d'interpretació.

—1936-37 Rereguarda republicana. 11 quadres d'uns 30 cm amb documents diversos referents a la rereguarda republicana a Nules i informació addicional. Panells explicatius: refugiats, guerra de columnes i paper de les dones. Premsa.

—1938 Batalla de Llevant. Exposició del material comprat fins l'actualitat: caixes d'espoletes, cantimplors, plats d'alumini, baines, una caixa de carregadors, una màscara antigàs amb funda, un macuto, cartutxeres de cuir, caixes de municions, bales, coberts, etc.). Panells explicatius: operacions militars durant la Batalla de Llevant, traçat i característiques línia XYZ i models d'avions. Fotografies del front de guerra. Sacs de palla simulant parapets de sacs d'arena. Donacions d'armament .

—La destrucció de Nules. Quatre fotografies en paper ploma d'un metre quadrat sobre la destrucció de Nules i altres 22 fotografies d'uns 30 cm. Panell sobre el contraatac republicà de novembre de 1938 a Nules.

—Apologia de la Pau. Dos pintures sobre la destrucció de la Guerra Civil a Nules. Llistat de víctimes de la Guerra Civil a la localitat [repressió republicana, repressió franquista, víctimes de bombardejos i morts al front de guerra]. Fragments de frases de testimonis entrevistats i d'autors coneguts que fan referència a la pau.

—Zona de projecció en bucle d'entrevistes orals sobre la Guerra Civil a Nules.

Altres objectius en els que estem treballant són els itineraris didàctics i turístics. En el vessant didàctic, la Guerra Civil forma part del temari dels estudiants de secundària, així que és recomanable que el professorat tinga accés a un material complementari que aporte als alumnes l'al·licient de la proximitat als esdeveniments. No té sentit que els alumnes de Castelló coneguen la batalla del Jarama o la de l'Ebre, però no coneguen la

batalla de Llevant que és la que més va afectar als seus municipis i/o als seus avantpassats i, per tant, la que pot generar més interès. Per això estem preparant un material didàctic, que inclourà un dossier amb contingut teòric i activitats que es portaran a terme a través d'un itinerari didàctic amb diverses ubicacions. Este itinerari oferirà als alumnes la possibilitat de visitar alguns escenaris bèl·lics i a cadascun dels quals es repartirà un fullet explicatiu.

L'itinerari que hem planificat transcorre per la Plana Baixa, tot i que si funciona se n'hauria de crear un altre a les comarques del nord de la província i altre a la comarca de l'Alt Palància. Els punts previstos serien els següents:

—Centre d'interpretació de la Batalla de Llevant a Nules. Contingut teòric: La Guerra Civil i la Batalla de Llevant. Activitats.

—Búnquers o *blockhaus*²³ del camí Cabeçol. Contingut teòric: Tipus de fortificacions, origen dels búnquers. Bombardejos a Nules. Activitats.

—Cova de l'Algepsar a Onda²⁴. Contingut teòric: La rereguarda republicana. Vida quotidiana sota les bombes. Repressions. Activitats.

—La Vilavella, Villamalur, o la Vall d'Uixó²⁵. Contingut teòric: Combats a la Plana/la Ràpita. Vida en les trinxeres i la seua construcció. Logística i vies de comunicació. Activitats.

—Centre d'interpretació de la línia XYZ a Almenara i fortificacions pròximes. Contingut teòric: La línia XYZ. Evolució de l'exèrcit republicà. Context internacional. Visita a dos «búnquers» republicans. Activitats.

Seria un itinerari versàtil, adaptable al temps disponible i al professorat. Es podrien modificar parades i l'ordre proposat, afegir-ne de noves si s'adeqüen al contingut i eliminar-ne alguna per abaratir costos de transport i reduir la durada. El temps de cada parada també seria adaptable.

En el vessant turístic l'itinerari serà el mateix, però canvia la manera en que es transmet el missatge i es descarten els vestigis menys accessibles. El mitjà de transport també seria l'autocar, ja que és la manera majoritària en que s'oferten les excursions a les zones

23. Tot i que la nomenclatura militar a voltes està poc consensuada, en realitat els coneguts com «búnquers de Nules» serien *blockhaus*, o blocaos. Tanmateix popularment s'utilitza el terme «búnquer» per referir-se als nius de metralladores reforçats amb formigó i, en general, per referir-se a qualsevol fortificació reforçada amb formigó que no siga un parapet.

24. La cova de l'Algepsar es troba baix del castell d'Onda i és una gran cavitat on es van amagar, segons les fonts orals, milers de persones de la localitat quan va arribar el front de guerra. No debades a Onda va haver intensos enfrontaments.

25. Deixem algunes alternatives per visitar zones de trinxeres segons el temps disponible. Les de Villamalur serien les més espectaculars, però les més apartades respecte a la resta de punts.

Imatges 8 i 9: Exterior i interior d'un dels *blockhaus* del camí Cabeçol a Nules. Com la ciutat va ser destruïda, els brancals de les voreres es van utilitzar per al recobriment d'estes estructures. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

turístiques com la costa de l'Azahar. Tanmateix, es poden realitzar itineraris des dels principals nuclis de població de la Plana el camp de Morvedre i l'Horta.

A pesar que ens hem centrat de manera exhaustiva en la zona sud de la província de Castelló, tenim en compte que este projecte es va crear com a pla pilot per exportar a altres indrets geogràfics de la regió valenciana. Una d'estes zones correspondria a la primera fase de la Batalla de Llevant, on hem estat realitzant gestions per crear un itinerari didàctic i turístic que inclouria els següents elements: camp d'aviació de Vilafamés, Centre d'Interpretació de l'Exèrcit Republicà a Benlloch [projectat], col·lecció museogràfica de la Guerra Civil a la Jana [projectat], trinxeres del riu Sant Miquel a Alcalà de Xivert i fortificacions de costa a Vinaròs.

Imatge 10: Niu de metralladores camuflat al vessant nord del castell d'Almenara. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Imatge 11: Parapets de pedra seca penjats sobre un cingle a Villamalur. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Per altra banda, hem estat planificant un itinerari cicloturista que visite els nius de metralladores i altres fortificacions existents a la zona de la Plana Baixa: Nules, la Vall d'Uixó, Almenara, la Llosa i Xilxes. Per la zona hi ha nombroses fortificacions de formigó a una distància excessiva per caminar, però assequible per un mitjà de transport com la bicicleta. A més, l'orografia és gairebé plana, molt apta per fer una ruta destinada a totes les condicions físiques i entre els horts de tarongers hi ha molts camins asfaltats poc transitats. Tanmateix, el fet de ser una zona densament poblada li aporta viabilitat.

Per últim, estem dissenyant un mapa turístic que engloba les 18 rutes ja projectades, amb una breu descripció de cadascuna al seu revers.

CONCLUSIONS

Durant la Batalla de Llevant, l'exèrcit republicà plantejà una sèrie de línies defensives fortificades que va defensar pam a pam. Entre estes línies, tal com hem comentat, destacaren la del riu Sant Miquel, que aturà als rebels durant un mes, i, sobretot, la línia XYZ. Esta línia defensiva, fortificada en profunditat i d'uns 150 quilòmetres de longitud, va ser l'escenari d'una sèrie d'enfrontaments que van frenar l'ofensiva rebel i els va causar milers de baixes fins el punt d'haver-los esgotat la capacitat ofensiva per prosseguir. La Batalla de Llevant finalitzà amb l'esclat de la Batalla de l'Ebre, que va portar l'escenari dels principals combats a altres indrets. Durant els mesos posteriors el front va romandre estable, però no en pau, ja que va haver intensos contraatacs republicans i es va seguir fortificant.

La Batalla de Llevant, a pesar de la magnitud dels enfrontaments i de la transcendència que pogué tindre en l'esdevenir de la Guerra Civil, ha sigut, durant molts anys, una batalla oblidada per la historiografia, silenciada per la propaganda franquista i desconeguda per al públic en general. Per sort, en les dos últimes dècades s'han portat a terme una sèrie d'investigacions, que han derivat en publicacions, conferències i altres activitats divulgatives. Gràcies a elles s'ha aconseguit que la societat s'interesse i, a conseqüència, que es posen en marxa una sèrie d'iniciatives per posar en valor i protegir els vestigis originats durant el conflicte.

En el vessant investigador la Universitat Jaume I ha sigut un puntal en la recuperació de la Batalla de Llevant, ja que en 2010 organitzà un curs d'estiu amb molta repercussió i creà el Grup de la Batalla de Llevant. No obstant, en el vessant turístic van ser pioneres les iniciatives locals, que van netejar i van fer visitables algunes fortificacions a municipis com Viver, amb l'impuls de l'historiador Blas Vicente, o Jérica. Estes actuacions van contribuir en la posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil i van crear un precedent.

A partir de 2016 les institucions autonòmiques es van interessar en este tipus de patrimoni. De fet, este any naixé el projecte «Rutes de Memòria» que ja hem detallat, fruit de la necessitat de vertebrar i de crear un producte turístic global i amb el garant cien-

tífic que assegura la universitat. Com a resum de la posada en valor que detallem en el present article, en l'actualitat tenim projectades 18 rutes de memòria amb el seu producte turístic, estem creant un centre d'Interpretació de la Batalla de Llevant a Nules, estem elaborant itineraris didàctics i turístics, vam organitzar un congrés en 2018 i també preparam algunes activitats complementàries. Cal mencionar que l'any 2017 es va modificar la llei de patrimoni valencià per protegir els vestigis de la Guerra Civil, fet imprescindible per portar a terme el projecte.

Una batalla oblidada és una batalla perduda dues voltes, ja que en el passat es van perdre les vides dels que hi lluitaren i en el futur es perdria la seua memòria, que és la nostra. Un projecte com el de «Rutes de Memòria» té una finalitat turística, però també serveix per reprogramar l'imaginari col·lectiu, que no pot oblidar que l'exèrcit rebel, el del gloriós moviment, el dels anys triomfals, el de la Legió Còndor, el dels invictes generals, el del feixisme italià, el dels terços de requetés, el de les tropes africanes i africanistes, tots junts van ser derrotats a la batalla de Llevant per un exèrcit en inferioritat de mitjans i dirigit per un coronel. Tanmateix, el patrimoni que se'n deriva d'ella és un patrimoni únic i irrepetible que ha necessitat ser posat en valor per ser protegit, ja que el que no és important per a la població, ni es protegeix ni es respecta. L'increment de visites té altres riscos, però el patrimoni desconegut no té valor. A més, gran part d'este patrimoni es troba ubicat en un entorn rural molt afectat pel despoblament. És evident que no es pot frenar este despoblament sense mesures més dràstiques, però és important ampliar l'oferta turística sociocultural per contribuir al manteniment del sector serveis. Sense serveis un poble mor.

BIBLIOGRAFIA

- BEEVOR, Antony (2005): *La Guerra Civil Española*, Crítica, Barcelona.
- CARDONA FERNÁNDEZ, Lara (2015): «El inicio de la Línea XYZ en La Llosa-Almenara. Una apuesta de puesta en valor mediante la educación y la participación ciudadana» a *Memòria Viva*, Patrimoni Extensió Universitària de la Universitat Jaume I, Castelló.
- CIUTAT DE MIGUEL, Francisco (1978): *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*, Forma Ediciones S.A., Madrid.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo (2016): *Segona República i Guerra Civil a l'Alcalatén*, Universitat Jaume I, Castelló (tesi doctoral).
- FUERTES PALATSI, Juan Francisco, MALLECH SANZ, Carlos (2013): *La batalla olvidada*, Divalentis, Vila-real.
- GALDÓN CASANOVES, Edelmir (2010): *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, Universitat de València.
- GRAU REIG, Vicent (2011): «La defensa numantina de Castelló i la Batalla de l'Ebre» a Josep Sánchez Cervello, Sebastián J. Agudo Blanco (Coords.): *Congreso internacional sobre la Batalla del Ebro* (Vol 2), Arola, Tarragona.

- . (en premsa): *Guerra i revolució a Castelló (1936-1939): la Batalla de Llevant*, Universitat Jaume I, Castelló.
- MALLENCH SANZ, Carles (2014): «El patrimoni militar de la Guerra Civil a la Plana Baixa», *Revista Saó*, 392, Saó edicions, València.
- . VICENTE MARCO, Blas (2017): *¡Objetivo: Levante!. Actuación de las unidades de bombardeo y reconocimiento aéreo entre abril y julio de 1938*, Muñoz Moya, Sarrión.
- MARTÍNEZ BANDE, Jose Manuel (1977): *La ofensiva sobre Valencia*, San Martín, Madrid.
- MOYA JULVE, José Vicente (2005): *Alcalà de Xivert. Revolución, guerra y represión 1936-1948*, Centre d'Estudis del Maestrat, Benicarló.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa, FORNAS PALLARÉS, Alfredo, MEDALL CHIVA, Iván (Eds.) (2014a): *Biografies rescatades del Silenci: experiències de guerra i postguerra a Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- . OLIVER EXPÓSITO, David (Eds.) (2014b). *Vides truncades per la Guerra Civil a Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- MORENO TENAS, Antonio (2014): «Proteger la línia XYZ i conservar el patrimoni de la Batalla de Llevant», *Revista Saó*, 392, Saó edicions, València.
- MOYA JULVE, J. Vicent (2005): *Alcalà de Xivert, revolució, guerra y represión, 1936-1948*, Centre d'Estudis del Maestrat, Benicarló.
- OLIVER EXPÓSITO, David (2017): «Nules en guerra. La vida quotidiana de la població civil entre la supervivència i els bombardejors» a Rosa Monlleó Peris, David Oliver Expósito i Alfredo Fornas Pallarés (eds.): *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant*, Universitat Jaume I, Castelló.
- ROJO LLUCH, Vicente (2010): *Historia de la Guerra Civil Española*. Estudio introductorio y edición de Jorge Martínez Reverte, RBA, Barcelona.
- TORRES FABRA, Ricard Camil (en premsa): «La política de Negrín després de la Batalla de Llevant: realisme i esperances» a *La Batalla de Llevant en la Guerra Civil Espanyola. Avantguarda i rereguarda a les comarques de Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- VICENTE MARCO, Blas (2011): «La defensa de Valencia en el Alto Palancia: combates en la sierra de El Toro» a *La Guerra Civil en el Alto Palancia: la comarca en la defensa de Valencia (1938)*, Instituto de Cultura del Alto Palancia, Segorbe.
- . MALLENCH SANZ, Carlos (2016): «La fortificación de Campaña: la Línea XYZ», *Revista Ares*, 49, Galland Books, Valladolid.
- . MALLENCH SANZ, Carlos (2016): «La fortificación de Campaña: la fortificación nacional», *Revista Ares*, 50, Galland Books, Valladolid.